

11003007
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

СИСТЕМА І СТРУКТУРА

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ:

ПАМ'ЯТІ АКАДЕМІКА Л.А. БУЛАХОВСЬКОГО

Збірник наукових праць

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

КИЇВ
ЗНАННЯ УКРАЇНИ
2006

Обов'язковий примірник

29086882
115
115
115

Редакційна колегія:

В.І. Гончаров, канд. філол. наук, професор (відповідальний редактор);
А.М. Григораш, канд. філол. наук, доцент (відповідальний секретар);
М.Я. Брицин, докт. філол. наук, професор;
Л.П. Іванова, докт. філол. наук, професор;
Ф.О. Нікітіна, докт. філол. наук, професор;
Н.І. Озерова, докт. філол. наук, професор;
М.Я. Плющ, докт. філол. наук, професор;
О.О. Тараненко, докт. філол. наук, професор;
Л.С. Віннічук, канд. педагог. наук, доцент;
О.І. Дашенко, канд. філол. наук, доцент;
М.П. Дворжецька, канд. філол. наук, професор;
Т.І. Плужнікова, канд. філол. наук, доцент;
Т.В. Слободянюк, канд. філол. наук, доцент;
М.М. Тягунова, канд. філол. наук, доцент;
Н.В. Хруцька, канд. філол. наук, доцент.

Рецензенти:

Н.Л. Іваницька, докт. філол. наук, професор;
Є.А. Карпіловська, докт. філол. наук;
Т.Ю. Ковалевська, докт. філол. наук;
Л.М. Полюга, докт. філол. наук, професор;
О.А. Сербенська, докт. філол. наук, професор.

С40 Система і структура східнослов'янських мов: Пам'яті академіка Л.А. Булаховського: Зб. наук. праць (Редкол.: В.І. Гончаров (відп. ред.) та ін. — К.: Знання України, 2006. — 316 с. Бібліогр. в кінці ст. — Укр., рос.
ISBN 966-7201-26-0

У збірнику вміщено наукові праці докторантів, аспірантів, професорсько-викладацького складу мовознавчих кафедр Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова та інших вузів України з актуальних проблем східнослов'янського мовознавства. Тематика статей охоплює питання граматичної будови і лексичного складу східнослов'янських мов, етимології і словотвору, історії і взаємодії мов, культурології і стилістики. Об'єктом лінгвістичного аналізу виступають структурні одиниці різних рівнів мовної системи. У полі зору мовознавців питання фонетики, морфології, синтаксису, лексикології, термінології та лексикографії.

Для викладачів, аспірантів, студентів філологічних факультетів, учителів української та російської мов середніх шкіл та гімназій.

ББК 81.2я43

ПІДХОДИ ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ «ПОРІВНЯННЯ» В МОВОЗНАВСТВІ

Розвиток когнітології дав новий поштовх для вивчення мовних явищ в історичній перспективі. З'ясування шляхів еволюції мовних систем у цілому, як і окремих типів мовних конструкцій, унаочнило загальнолюдські механізми вербалізації мисленнєвих процесів (мовні універсалиї або фреквенталиї). Разом з тим їхнє вивчення в різноманітному етнокультурному контексті дало змогу виявити національну специфіку реалізації таких механізмів. Вагомий внесок у розбудову нової — когнітивної — лінгвістичної парадигми внесла теорія Н. Хомського. Потужний арсенал дослідницьких прийомів і засобів аналізу та опису синтаксичних конструкцій, вироблений Н. Хомським та його однодумцями, широко використовують сьогодні представники різних шкіл і напрямків синтаксичних (і не лише синтаксичних) досліджень. Після періоду гострої критики формалізму й схематизму дослідницьких прийомів школи Н.Хомського вітчизняна лінгвістична наука з більшою об'єктивністю почала ставитися до досліджень цієї школи, прийняла й належно оцінила її позитивний науковий потенціал і важливі теоретичні й практичні здобутки. Це передусім стосується арсеналу методів вивчення співвідношення в синтаксичних конструкціях глибинної та поверхневої структур (у термінах останньої версії генеративної теорії — логічної та фонетичної форми), структурних схем речень і спектру їхніх можливих трансформацій, позиційних моделей речень та їхніх описів у різних площинах лінгвістичного аналізу — семантико-синтаксичному, формально-граматичному та комунікативно-прагматичному.

У дослідженнях західних учених генеративна теорія широко використовується для вивчення не лише синхронного, а й діяхронного, історичного, синтаксису різних мов. Зручний і гнучкий механізм засобів опису та інтерпретації виявлених у різноманітних писемних пам'ятках синтаксичних конструкцій робить пропоновані в цих працях реконструкції наочними, а отже й доступними для верифікації й надійного прогнозування їхньої текстової «поведінки». На жаль, у дослідженнях вітчизняних синтаксистів концептуальний і процедурний апарат генеративної теорії майже не використовується або, якщо й використовуються окремі дослідницькі процедури чи моделі, то здебільшого спорадично й несподівано, без їхнього належного теоретичного підґрунтя та перевірки їхньої ефективності [1].

Операція «порівняння» і цілий ряд порівняльних понять визначають універсальну парадигму пізнання, що неможливо без порівняння досліджуваних об'єктів. Це найдавніший вид інтелектуальної діяльності, що передує рахунку (Е. Сепір). Відношення тотожності та відмінності дозволяють осмислювати якісне розмаїття світу. Усе пізнається у порівнянні — цей тип «логічної рефлексії» (І. Кант), за допомогою якої на основі деякої ознаки встановлюється тотожність або відмінність об'єктів шляхом їхнього попарного зіставлення, поряд з дедукцією, індукцією й аналогією, є універсальним дослідницьким інструментом, що виріс, як і весь категоріальний апарат логіки, із природної мови [5, с. 31].

У філософських працях ми знаходимо такі порівняльні поняття, як «тотожне», «співвіднесене», «протилежне», «суперечне» і деякі інші. Однак у сучасній філософії, як і у всіх інших гуманітарних науках, операція «порівняння» і порівняльні поняття як універсальний понятійний апарат науки, так і залишилися не затребуваними й не розробленими до кінця. Як відзначав В. Куайн, «поняття подібності, загалом кажучи, має сумнівний науковий статус, і це парадоксально, оскільки немає нічого більш фундаментального для нашої

мови й мислення, ніж почуття подібності, завдяки якому ми розподіляємо предмети за розрядами та категоріями» [14, с. 7]. За визначенням М. Фуко, порівняння (подібність) — «найуніверсальніший, найбільш очевидний, але разом з тим, і найбільш прихований елемент, що підлягає виявленню, що визначає форму пізнання... і гарантує багатство його змісту» [13, с. 66].

Порівняння обсягу понять є одним із ключових моментів у логіці. Два будь-яких об'єкти тотожні у відношенні, за яким вони порівнюються. Клас абстракції ототожнюється із властивістю, спільною для всіх предметів цього класу, що, у свою чергу, ототожнюється з будь-яким конкретним предметом-носієм цієї властивості [8, с. 365]. Властивість, за якою зіставляються об'єкти, утворює основу порівняння. Якщо за основу порівняння взяти, наприклад, колір, то порівнюватися будуть всі предмети, доступні безпосередньому візуальному спостереженню, а тими, що не можна порівняти будуть предмети за якими не можна споглядати або через їх ідеальну природу («зелені ідеї»), або через їх розмір (елементарні частинки). Подальше зіставлення відбувається за рахунок множення ознак й, відповідно, дроблення безлічі на класи абстракції: всі спостережувані об'єкти або якимось пофарбовані, або не мають забарвлення (прозорі, дзеркальні); всі кольорові об'єкти або хроматичні, або ахроматичні (чорні, білі, сірі); хроматичні об'єкти або відносяться до «теплого» краю сонячного спектра (червоні, жовті, жовтогарячі — xanthic), або до «холодного» (сині, зелені, фіолетові — cyanic). Тим самим при зіставленні вже формується набір семантичних ознак, сукупність яких утворить *tertium comparationis* — «третій термін порівняння», він же — «еталон порівняння», що забезпечує можливість порівняльного вивчення об'єктів за всією повнотою властивостей, що утворюють їхню якісну визначеність. Ознаки, що становлять еталон порівняння, упорядковуються ієрархічно й кількісно, на них вибудовуються відносини логічного виведення й транзитивності (градуативності), а вся їхня сукупність здобуває риси семантичної теорії, що за умов певного ступеня експліцитності й формалізоване може вважатися семантичною моделлю або прототипом.

У психології порівняння пов'язане із процесами сприйняття й переробки інформації. Адекватність сприйняття вербальної й невербальної інформації, що надходить у мозок людини, забезпечують гештальти сприйняття (нім. *Gestalt* — форма, образ, структура). Гештальти як цілісні образи й структури, наявні у свідомості людини, активізуються й переходять у зону фокусної свідомості при сприйнятті об'єктів і при їхньому уявному відтворенні. Психологічна основа порівняння була відзначена ще І.М. Сєченовим: «Усе, що людина сприймає органами відчуттів, і все, що є результатом її розумової діяльності (від цілих картин світу до окремих ознак і властивостей, далеких (абстрактних) від реалій, до розчленованих конкретних вражень), може з'єднуватися в нашій свідомості асоціативно» [10, с. 190]. Порівняння з'являється як один із способів сприйняття світу за його ознаками. Аналогічну роль порівнянням відводив й А. А. Потєбня, стверджуючи, що самий процес пізнання є процесом порівняння.

Будь-яке зіставне дослідження, у тому числі й лінгвістичне, є результативним за умови дотримання необхідних логічних вимог порівнюваності об'єктів [6, с. 568], які повинні бути насамперед однорідними — належати до одного природного або логічного класу, а ознака, за якою вони порівнюються (основа порівняння), повинна бути істотною і належати до числа властивостей, що формують якісну визначеність цих предметів.

Порівняння компонентів є розумовою операцією, здійснювана на основі інтуїтивного уявлення людини про подібність і розходження двох об'єктів

щодо якої-небудь загальної основи. Інтерпретація об'єктів думки як подібних/різних пов'язана з визначенням у ході розумової діяльності основи порівняння: ознаки, що є в обох об'єктів або відсутня в одного з них. Ознака, що лежить в основі порівняння, називається інтегральною. Вона виступає в ролі сполучної ланки, яку встановлює людина між двома об'єктами її думки. Якщо в результаті акту розумової діяльності суб'єкт виявляє розходження в прояві інтегральної ознаки в об'єктів думки, що порівнюються, він зв'язує дані концептуальні об'єкти у своїй когнітивній системі відносинами розходження. Порівняння пов'язане з виявленням бінарних опозицій, в основі яких лежить уміння співвідносити об'єкти тієї самої властивості: гаряче з холодним, біле із чорним, більше з меншим. В залежності від обраної точки зору ми можемо подивитися на бінарну опозицію як на «протилежне» або як на «співвіднесене». Так, якщо сторони розглядаються як «надлишок» й «недолік» щодо середини, говоримо про протилежності. Якщо ж одна зі сторін осмислюється щодо іншої — мова йде про співвіднесене. Надалі, приймаючи «менше» за одиницю виміру, людина опановує величини, вводить у пізнання кількісні поняття й логічну операцію «рахунок», використовує градуальну шкалу. У лінгвістиці порівняння лежить в основі методології лінгвістичної універсології. Мова як система являє собою сукупність ознак (елементів, властивостей, параметрів, характеристик), спільне функціонування яких забезпечує роботу цілісного механізму. При цьому кожна конкретна мова має унікальний набір цих ознак, що визначають його одиничність і неповторність. Однак, за нескінченним різноманіттям мов світу ховаються загальні для них властивості. Ці властивості (певна структура слова й речення, наявність/відсутність окремих граматичних категорій, інтонаційні параметри та ін.) організують внутрішній лад мови, який утворює свого роду каркас. У 1963 році Дж. Гринбергом була запропонована типологія мовних універсалій. Під мовними універсаліями слід розуміти мовні властивості, що властиві всім мовам або більшості з них, зокрема, загальні властивості самих мовних структур, що належать до всіх мовних рівнів. Суть його методу полягала у дослідженні мов різних сімей і регіонів за тими ж параметрами і виявленні точок співпадіння мов, що досліджуються, які й називалися універсаліями. Теорія мовних універсалій, або лінгвістична універсологія, має справу не з окремими мовами або багатьма генетично, ареально і типологічно зближуваними мовами, а з усіма без винятку мовами світу, розглядаючи їх як частки прояву єдиної людської мови. Універсальні ознаки викладені дослідником у вигляді гіпотез, що перевіряються потім на емпіричному матеріалі конкретних мов. Інакше кажучи, лінгвістична універсологія являє собою теоретичну й дедуктивну дисципліну. Не випадково, багато мовознавців думають, що загальна теорія мови — це, насамперед, теорія мовних універсалій.

Розрізняють різні типи універсалій. За методом формулювання висловлювань про універсалії прийнято розрізняти універсалії дедуктивні (обов'язкові у всіх мовах, у тому числі й невідомих дослідникові) й індуктивні (зафіксовані у відомих йому мовах). Говорять про універсалії необмежені (unrestricted) й імплікативні (implicational). Необмежені твердження являють собою характеристики, що властиві всім мовам. До них належать, наприклад, очевидні узагальнення типу: «У всіх мовах є голосні».

За охопленням мов світу розрізняють абсолютні (повні) і статистичні (неповні) універсалії. За структурою — універсалії прості (наявність або відсутність якого-небудь явища в мовах світу) і складні (наявність залежності між різними явищами, наявність між ними відносин типу імплікації «якщо А, то В»). Стосовно осі «синхронія / діахронія» — синхронічні й діахронічні універсалії. Стосовно

самої мови — універсалії фонологічні, граматичні, семантичні й т. п. Існують і власне мовні та семіотичні (комунікаційні) універсалії. У цьому разі дослідження спрямовані на встановлення меж між природною людською мовою й усіма іншими системами комунікації (наприклад, штучними мовами, кінетичною мовою, системами комунікації у тваринному світі й ін.).

Крім лінгвістичної універсології, порівняння лежить в основі методології порівняльно-історичного й типологічного мовознавства. У порівняльно-типологічних описових дослідженнях у синхронній лінгвістиці домінує момент подібності порівнюваних об'єктів [9, с. 87], а в порівняльно-співставлених («контрастивних» [7, с. 69]; «конфронтативних» [11, с. 308-313], — момент розбіжностей у мовних структурах у цілому й на окремих мовних рівнях [2]. У лінгвістичних дослідженнях склалося три основні методи формування еталона порівняння [3, с. 16]: за еталон може прийматися набір властивостей однієї з мов, що порівнюють — «односпрямоване порівняння» [7, с. 70], еталон може складатися із загальних властивостей всіх мов, що порівнюються, і, нарешті, він може виступати як «метамова» [11, с. 311] — сукупність універсальних або гіпотетичних теоретично встановлюваних інваріантних ознак, за якими зіставляються мови, що порівнюються або мовні явища [7, с. 70]. В області контрастивної граматики найбільш імовірними претендентами на роль еталона при зіставленні мовних явищ виступають фізичні й логічні категорії: час, простір, відношення, кількість, спосіб, якість та ін. За еталон порівняння в зіставних дослідженнях таких категоріальних змістів, що вербалізуються різнорівневими засобами й утворюють лексико-граматичні поля / функціонально-семантичні категорії, як час, модальність, визначеність / невизначеність ін. [12, с. 150], найчастіше береться семантичне поле, у якому відбивається структура понятійної категорії, загальної для всіх рівневих полів у мовах, що зіставляються [4].

Порівняння надзвичайно важливе для семантичних досліджень і досліджень у галузі лінгвоконцептології. Контрастивний опис лексичних одиниць, відзначених етнокультурною специфікою, належить до порівняльної лінгвоконцептології, оскільки має справу з культурними, а саме, лінгвокультурними концептами як деякими вербалізованими змістами, що відбивають лінгвоменталітет певного етносу.

Лінгвокультурний концепт як «згусток» етнокультурно відзначеного змісту обов'язково має своє ім'я, що, як правило, збігається з домінантою певного синонімічного ряду або з ядром певного лексико-семантичного нуля, і тому одним з аспектів порівняльного вивчення цих лінгвоментальних сутностей буде виділення в еталоні порівняння рівня системно-мовних ознак. Неважко помітити, що результат порівняння попереднього етапу синтезування змісту стає об'єктом для наступного. Рух думки відбувається від семантики до прагматики, до розпізнавання в остаточному підсумку прагматичних інтенцій співрозмовника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бунятова І.Р. Еволюція гіпотаксису в германських мовах IV — XIII ст. — К.: Видавничий центр КНЛУ, 2003. — 327 с.
2. Воркачев С.Г. Эталонность в сопоставительной семантике // Язык, сознание, коммуникация. Вып. 25. — М., 2003. — С. 6-15.
3. Гак В.Г. О контрастивной лингвистике // НЗЛ. Вып. 25: Контрастивная лингвистика. — М., 1989. — С. 5-17.
4. Дорофеева Н. В. Удивление как эмоциональный концепт (на материале русского и английского языков): Автореф.... канд. дисс., Волгоград, 2002. — 17 с.
5. Зиновьев А.А. Комплексная логика // Вопросы философии. — 2003. — № 1. — С. 29-37.
6. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. — М., 1975.
7. Косериу Э. Контрастивная лингвистика и перевод: их соотношение // НЗЛ.

8. Новоселов М.М. Принцип абстракции // Философская энциклопедия: В 5 т. — Т. 4. — М., 1967. — С. 365-366.
9. Потье Б. Типология /У НЗЛ. Вып. 25: Контрастивная лингвистика. — М., 1989. — С. 187-204.
10. Сеченов И.М. Кому и как разрабатывать психологию: Психологические этюды. — СПб., 1873.
11. Хельбиг Г. Языкознание — сопоставление — преподавание иностранных языков /У НЗЛ. Вып. 25: Контрастивная лингвистика. — М., 1989. — С. 307-326.
12. Штернеманн Р. Введение в контрастивную лингвистику // НЗЛ. Вып. 25: Контрастивная лингвистика. — М., 1989. — С. 144-178.
13. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. — СПб., 1994.
14. Quine W.O. Natural Kinds: Essays in honour of Carl G.Hempel, Frankf. A.M.: Groningren, 1977. — 234 p.

А.М. Григораш

ИНДИВИДУАЛЬНО-АВТОРСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В НАУЧНО-ПОПУЛЯРНОМ СТИЛЕ

(на материале книги Новомировой В. «Кто придумал Шекспира?»)

Постановка проблемы. Наблюдения над развитием научного стиля в настоящее время требует определенных корректировок в описании его основных характеристик. Так, в ставшей давно классической «Стилистике русского языка» выдающийся исследователь Кожина М.Н. справедливо отмечает: «Самыми общими специфическими чертами научного стиля, вытекающими из абстрактности (понятийности) и строгой логичности мышления, являются отвлеченно-обобщенность и подчеркнутая логичность изложения. Весьма типичными для научной речи (но не первичными, а производными) являются смысловая точность (однозначность), безобразность, скрытая эмоциональность, объективность изложения, некоторая сухость и строгость его, не исключаяющие, однако, своеобразной экспрессивности» [2, с. 160]. О «своеобразной экспрессивности» жанра научно-популярной литературы и пойдет речь в дальнейшем.

М.Н. Кожина отмечает далее, что степень проявления вышеуказанных черт «может колебаться в зависимости от жанра, темы, формы и ситуации общения, авторской индивидуальности и других факторов» [2, там же]. Таким образом, **целью** данной статьи является рассмотрение окказиональных преобразований фразеологических единиц в научно-популярном стиле, реализация (или не реализация) которых, как нам кажется, находится в прямой зависимости от избранной темы исследования и авторской индивидуальности.

Материал исследования. Книга В. Новомировой посвящена проблеме авторства шекспировского наследия: в ней, в частности, последовательно отстаивается мысль о том, что не В. Шекспир был автором своих произведений. Оставляя за скобками актуальность подобной темы (нам сама постановка вопроса кажется совершенно надуманной), отметим, что аргументов в пользу своей концепции (а тем более прямых доказательств) у В. Новомировой немного. Следовательно, когда что-либо сложно доказать логическим путем, субъективная точка зрения автора находит отражение в повышенной эмоциональности повествования, чему немало способствует индивидуально-авторская интерпретация фразеологических единиц.

Поскольку окказиональное употребление фразеологизмов касается в данном случае жанра научно-популярной литературы, рассчитанной в основном на неспециалистов в определенной научной области, индивидуально-авторская интерпретация устойчивых сочетаний по определению не может быть слишком усложненной. Поэтому прежде всего мы выделяем внутрифразеологические